

# Maakbaarheid als contramythe

Geert de Vries (1)

De gedachte van een 'maakbare samenleving' wordt tegenwoordig in Nederland bij voorkeur gelokaliseerd in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, en toegeschreven aan sociaal-democraten en sociologen. Vooral zij zouden toen veel hebben verwacht van de mogelijkheden van de overheid om werk te scheppen, inkomens te garanderen en welzijn te spreiden. Ze zouden hierin in de jaren tachtig zijn teleurgesteld. En ze zouden in de jaren negentig hun overspannen maakbaarheidsverwachtingen hebben afgezworen - op enkele onverbeterlijke *die-hards* na.

Deze voorstelling van zaken lijkt door de bril van hedendaagse politiek-bestuurlijke verhoudingen bezien misschien juist. Maar ze is in ruimer historisch en sociologisch perspectief een misverstand. Om te beginnen vormden de jaren zestig en zeventig geen kortstondige springvloed van maakbaarheidsideeën. Ze waren eerder een schuimende breker op een al ten minste twee eeuwen lang aangezwollen tij van gedachten van omwenteling, hervorming, ordening, sturing en *planning* die westerse mensen hebben ontwikkeld over hun eigen samenlevingen en over die van anderen. (2) Ik zal deze ontwikkeling straks nader beschouwen.

Verder waren sociaal-democraten lang niet de enigen die destijds maakbaarheidsgedachten formuleerden. Provo's, kabouters, Dolle Mina's, de eerste generatie milieu-activisten, NVSH'ers, beoefenaars van nieuwe en alternatieve beroepen, kunstenaars, PSP'ers, jonge confessionelen, JOVD'ers - allemaal vonden ze dat het voortaan anders moest en dat de overheid daartoe strekkende maatregelen moest nemen. Vaak had hun streven succes: provo's en kabouters brachten een kleine omwenteling in de politieke cultuur teweeg; Dolle Mina's wonnen de strijd om liberalisering van abortus; psychotherapie werd medisch erkend en vergoed; milieu-activisten kregen erkenning van overheid en bedrijfsleven; de Rutgers Stichting kreeg subsidie en het condoomgebruik werd gepropageerd; kunstenaars kregen contra-prestatie; de politieke klasse werd verjongd. Het is goed om je zulke zaken te herinneren als recente verworvenheden, tegenover een vermeend failliet van alle maakbaarheidsvoorstellingen uit deze periode.

Sociologen en andere sociale wetenschappers waren in dit algemene gewoel om verandering niet bijzonder actief, zeker niet als beroepsgroep gezien. Tegenover geëngageerden als Herman Milikowski - zijn proefschrift *Aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid* uit 1961 werd in 1968 opnieuw uitgegeven onder de titel *Lof der onaangepastheid* - B.C. van Houten (*Tussen aanpassing en kritiek*, 1970) en Siep Stuurman (*Kapitalisme en burgerlijke staat*, 1978) stonden meer gematigden: oudere docenten die zich identificeerden met het Amerikaanse zg. functionalisme in de sociologie, en jongere onderzoekers die empirisch onderzoek wilden doen met de steeds geacheveerder statistische middelen die ter beschikking

kwamen. Bovendien traden in de loop van de jaren zeventig jongere historisch-sociologen aan, die zich lieten inspireren door de lange-termijnvraagstellingen van Max Weber en Norbert Elias en die daaraan een gedistantieerd perspectief op het eigen tijdsgewricht ontleenden. Johan Goudsblom had al in 1959 een achteraf gezien wat tè geruststellende studie van de Nederlandse jeugd gepubliceerd. Abram de Swaan, Paul Kapteyn en Cas Wouters maakten de woelingen van de jaren zestig en zeventig mede tot voorwerp van hun onderzoek in plaats van zich er - althans professioneel - mee te engageren. En J.A.A. van Doorn bleef weliswaar co-auteur van het door zowel geëngageerden als gedistantieerden gewraakte, functionalistische leerboek *Moderne sociologie*, maar maakte ook, net als De Swaan, Kapteyn en Wouters, de maatschappelijke onrust tot zijn onderzoeksobject. (3) Discussies tussen geëngageerden, gematigden en gedistantieerden gingen over het gezamenlijke vakgebied, veel meer dan over de inrichting van de Nederlandse samenleving. De tegenstellingen lijken achteraf sterk bepaald door generatieconflicten en hiermee verweven binnenwetenschappelijke profileringsdwang. (4)

Er werden überhaupt minder maatschappelijke blauwdrukken ontworpen dan later is voorgesteld. Voor zover het wel gebeurde waren de plannen vaag, of juist zo concreet dat de symbolische inzet ervan voor iedereen duidelijk was. De ontwerpers geloofden er zelf niet noodzakelijkerwijze in. Progressiviteit bestond er in de jaren zestig en zeventig allereerst in, de schepen achter je te verbranden. (5)

Het zg. Talentenproject van F. van Heek lijkt in meerdere opzichten een uitzondering op dit patroon te zijn. (6) Hierin kwamen op het eerste gezicht inderdaad sociaal-democratisch geïnspireerde en sociologisch geïnformeerde maakbaarheidsideeën samen in de conceptie van een reservoir aan "verborgen talent" dat sluimert in de arbeidersklasse en dat ontginning behoeft. Het project was echter al geconcipieerd tegen het einde van de jaren vijftig, naar Angelsaksisch en Zweeds voorbeeld en onder de ideologische druk van de Koude Oorlog. De eerste Russische Spoetnik had in het Westen een acute vrees voor kennisachterstand teweeggebracht en een offensief om al het beschikbare intellectuele talent te mobiliseren. Het Talentenproject was dus geen produkt van de jaren zestig en zeventig. Ook in de jaren tachtig en negentig bleven onderwijsonderzoek en onderwijsbeleid in Nederland geoccupeerd met onderwijsachterstanden van diverse maatschappelijke groeperingen en met de vraag wat de overheid hieraan kan doen.

## Vooruitgang

Zoals gezegd zijn sociaal-wetenschappelijk geïnspireerde gedachten over het actief ingrijpen in en vormgeven aan de samenleving veel ouder dan de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. De Renaissance gaf de westerse mens een ongekend zelfvertrouwen door hem voor te stellen als zijn eigen, vrije schepper. De Verlichting bracht het geloof in de Vooruitgang, en al gauw ook het geloof in verbeterbaarheid, op wetenschappelijke grondslag, van de samenleving. "De filosofie van de achttiende eeuw was kritisch en revolutionair," schreef Saint-Simon in 1810, "die van de negentiende eeuw zal inventief zijn en organisatorisch." (7) Dit optimisme werd hooggehouden door Auguste Comte. Hij gaf de sociologie een naam en een opdracht: het op positief-wetenschappelijke wijze doorgronden, voorspellen

en beïnvloeden van de “ontwikkeling van orde”, dat wil zeggen de Vooruitgang. In zijn motto *prévoir pour pouvoir* ligt de superioriteitsaanspraak besloten van empirische of positivistische maakbaarheidsvoorstellingen boven idealistische, voluntaristische en constructivistische.

De negentiende eeuw zou in de Vooruitgang blijven geloven, maar tegen de keer in van een groeiende verontrusting. Naarmate industrialisering en urbanisering verder voortschreden, werd op pijnlijke wijze zichtbaar dat de samenleving hiervoor een hoge prijs betaalde. De nieuw ontstane, loonafhankelijke, in steden geconcentreerde, vaak werkloze en potentieel opstandige klasse leed bittere armoede. En agrarische, dorpse en kleinstedse gemeenschappen vielen uiteen zonder dat grootstedelijke verhoudingen de bindende functies hiervan overnamen - althans zo leek het, en zo lijkt het nog steeds.

De negentiende-eeuwse sociologie weerspiegelde dit bewustwordingsproces. Edward Shils schrijft:

*“Het begin van het empirisch sociologisch onderzoek was er grotendeels op gericht, aan het ontwikkelde publiek de donkere kanten van zijn samenleving te onthullen: de ellende, zondigheid en vuiligheid van de levensomstandigheden van de verarmde, gevaarlijke, in schulden stekende en afhankelijke ‘klassen’. (...) De grondslag van de moderne theoretisch sociologie had als hoofdthema de vervanging van de kleine, solidaire gemeenschap door de individualistische, competitieve, onpersoonlijke en zelfs onmenselijke samenleving zonder gemeenschappelijk geloof. Sociologen, of althans velen van hen, trachtten deze kwalen te genezen door ze onder de aandacht te brengen van degenen die geacht werden er iets aan te kunnen verbeteren.” (8)*

Veel meer dan de ‘sociale kwestie’ aan de kaak stellen en bezorgd reflecteren op de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* vermochten sociologen intussen niet. In het Gemengde Koor van de Maatschappelijke Stemmen des Tijds (een beeld van Norbert Elias) waren zij maar nieuwkomers, die gemakkelijk werden overstemd door dominees, artsen, ingenieurs, fabrikanten, economen, hun echtgenotes en hun dochters. En natuurlijk ook steeds meer door de arbeidersbeweging zelf, en door haar tegenstanders.

Zo ontstond in de negentiende eeuw de typische vervlechting van vernieuwingsgezinde stemmen enerzijds, in ligging variërend van reformistisch tot en met revolutionair, en behoudende stemmen anderzijds, van traditionalistisch tot en met reactionair. Ze contrapunteerden op dezelfde ontwikkelingen: industrialisering, urbanisering, arbeidsdeling, bevolkingsgroei, proletarisering, kortom op het moderniseringsproces in al zijn facetten - en uiteraard op elkaar. Maakbaarheidsconcepties waren het meest expliciet bij degenen die het moderniseringsproces langs politieke weg van richting wilden doen veranderen - al dan niet radicaal: communisten en sociaal-democraten. Communisten gebruikten daarbij de leer van historische noodzakelijkheid als retorisch wapen tegen kapitalisten en tegen utopisch-socialisten en sociaal-democraten. Maakbaarheidsvoorstellingen speelden van de weeromstuit een steeds belangrijker rol bij hun tegenstanders: liberalen, confessionelen, conservatie-

ven. Ze waren sterk aanwezig bij degenen die het moderniseringsproces wilden versnellen, versoepelen, rationaliseren: ingenieurs, economen of economen, bouwkundigen, sociaal-geografen, planologen. En ze leefden tenslotte bij degenen die het in goede banen wilden leiden, beheersen, capotonneren: artsen, onderwijzers, armenbezoekers, woningopzichteressen, sociaal werkers, kortom beoefenaars van wat wij nu de verzorgende beroepen noemen.

De politieke strijd leverde in de eerste helft van de twintigste eeuw binnen westerse samenlevingen allerlei geduw en getrek op, tussen die samenlevingen twee wereldoorlogen, en in Rusland een 'socialistisch experiment' dat tot 1989 zou duren. In Noordwest-Europa verloren liberalen aan invloed ten gunste van conservatieven, confessionelen en sociaal-democraten. Gevoegd bij economische en ruimtelijke processen van schaalvergroting, integratie en centralisatie, leidde dit tot een uitbreiding van het domein van staatsbemoeienis. De weerstand tegen overheidsingrijpen nam af; wedijver tussen politieke groeperingen had niet zelden als resultaat dat het object ervan onder toezicht en vooral financiering van de overheid kwam te vallen - een oplossing die in Nederland bijvoorbeeld voor de Schoolstrijd werd gevonden. Het maatschappelijk sturingsvermogen van de staat nam toe.

In de luwte van de politieke arena: binnen de staatsbureaucratie, op stafafdelingen van grote bedrijven, op de burelen van vakbonden en aan universiteiten en hogescholen, werkten intussen experts hun sociaal-technologische concepties en ambities uit. Artsen hadden al in de negentiende eeuw een belangrijke rol gespeeld in het streven naar een meer gezonde maatschappij, in een sterk moralistische betekenis. Als "hygiënisten" bestreden zij o.m. geslachtsziekten en prostitutie. (9) Ook ingenieurs waren actief geworden op terreinen die verband hielden met de 'sociale kwestie', zoals arbeidsinspectie en woningbouw. In het begin van de twintigste eeuw legden Delftse ingenieurs een professioneel maatschappelijk engagement aan de dag dat de scherpe tegenstelling van de klassenstrijd beloofde te verzoenen. "Hun bijzondere aanspraak was," zo schrijft Nil Disco, "dat de contradicties van het kapitalisme weg-ontworpen konden worden." (10) Iets dergelijks gold voor de economen. In Nederland laat tot bloei gekomen, had de staathuishoudkunde zich van begin af aan een minder apologetische "patroonswetenschap" betoond dan in Groot-Brittannië. Liberale economen onderkenden bijvoorbeeld de heilzame effecten van hoge lonen op de arbeidsprestatie, spaarzaamheid, rust en veiligheid. (11) In de eerste decennia van de twintigste eeuw kregen economen eigen faculteiten en hogescholen, bezetten zij invloedrijke posities bij zowel het bedrijfsleven als de overheid en beloofden zij met econometrische modellen op wetenschappelijke wijze de gehele volkshuishouding te kunnen beschrijven en voorspellen.

De eerste sociale wetenschappers die zich in Nederland actief met het overheidsbeleid inlieten waren sociografen. R.H. ter Veen vertaalde in de jaren dertig inzichten uit zijn proefschrift, over de sociale gevolgen van de drooglegging van de Haarlemmermeer in 1852, in aanwijzingen voor actieve selectie van pachters en landarbeiders voor de nieuwe Zuiderzeepolders. In 1938 beklagde hij zich overigens over de geringe invloed die sociografen hadden, vergeleken met ingenieurs en economen. "Zodra het gaat om het bouwen van sociale constructies, (schijnt het)

plotseling overbodig te zijn uit te gaan van de wetenschap die ons het groepsleven in zijn bijzondere verschijningsvorm leert kennen.” Ingenieurs stonden weer kritisch tegenover de bijdrage van Ter Veen en de zijnen. (12) Beroepennijd stimuleerde kennelijk de sociaal-technologische pretenties over en weer.

De beoefenaars van verzorgende beroepen verwierven eerder lijnfuncties dan staffuncties en hun pretenties waren bescheidener: bijsturen in plaats van sturen, beschaven in plaats van dirigeren. Maar ze maakten van dit beschaven hun broodwinning en droegen daarmee bij aan het toenemend momentum van sociaal-technologische concepties binnen de samenleving. Het ging er niet altijd zachtzinnig aan toe, zoals je op grond van het hedendaagse eufemisme ‘verzorgend’ zou kunnen denken. De geschiedenis van de zg. onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland is er ten minste tot en met de jaren vijftig een van gedwongen aanpassing van “ontoelaatbaren”, “sociale minusvarianten” en andere achterblijvers aan het heilzaam proces van de vooruitgang. (13)

### Ordering en planning

De Grote Depressie gaf aan politieke elites een nieuwe impuls om in te grijpen in het vrije spel der economische en maatschappelijke krachten. In de Verenigde Staten kwam Roosevelt met zijn New Deal. In Nederland gingen katholieken de noodzaak inzien van maatschappelijke “ordering” en kwam de SDAP in 1935 met haar Plan van de Arbeid, geschreven door de ingenieur Hein Vos en de econoom Jan Tinbergen. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verhinderde het kabinet-De Geer (1939), het eerste waaraan socialisten deelnamen, een beleid te voeren dat van dat van Colijn kon afwijken. De Duitse bezetting daarentegen bracht een reeks van sociaal-economische en juridisch-administratieve ingrepen, zoals de beheersing van huren, lonen en prijzen en de invoering van kinderbijslag en de verplichte ziekenfondsverzekering, die het sturend bereik van de centrale overheid vergrootten en waarvan er vele na de bevrijding, al dan niet gewijzigd, gehandhaafd bleven.

Onder de indruk van de economische ontwrichting van Nederland en van de sociale en morele gevaren die daaraan verbonden leken te zijn, zetten confessionelen en sociaal-democraten zich in 1945 aan de wederopbouw van Nederland. De bevolking werd het zedelijk belang van de opgave ingeprent middels de leus “Gezinsherstel is volksherstel”. De wederopbouw moest uitmonden in een “rechtsorde van de arbeid” - de term is in onbruik geraakt maar het doel ruimschoots bereikt. Gelanceerd door Marshall-hulp, mede geïnspireerd door Keynes en Beveridge, gestimuleerd door een actief industrialisatiebeleid en voortgestuwd op een lange golf van economische groei, ontplooidde zich de welvaarts-tevens-verzorgingsstaat. De mijlpalen ervan hoeven hier niet te worden gememoreerd. Hij steunde op een ideologisch compromis tussen confessionele en sociaal-democratische politici - met het gedachtengoed van het personalisme als bindmiddel - maar ook op een emergente spraakgemeenschap van ambtelijke en semi-ambtelijke experts. Zij zagen hun wetenschappelijke deskundigheidsaanspraken geïnstitutionaliseerd in een lange reeks van aan het overheidsbeleid gekoppelde instellingen, van het Centraal Planbureau tot het (overigens al oudere) Rijksinstituut voor

Volksgezondheid en Milieuhygiëne, en van de Landelijke Pedagogische Centra tot de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Met elkaar, met de op simultane advisering, belangenbehartiging en pacificatie toegesneden adviescolleges als de Ziekenfondsraad en de Onderwijsraad, met de uitvoerende ambtenarij en met de politieke klasse zelf, vormden zij een uitdijende en hechter wordende figuratie. Het hoogtij van maakbaarheidsgedachten waren de jaren vijftig en zestig, eerder dan de jaren zeventig, en het sociologische zwaartepunt ervan lag, en ligt nog steeds, in dit gouvernementeel-technologisch complex.

Vergeleken met bijvoorbeeld economen speelden sociale wetenschappers in deze ontwikkeling een marginale, commentariërende meer dan ontwerpende rol. Het in 1940 opgerichte Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO) zette de vooroorlogse toegepast-sociografische traditie voort. Onder leiding van de pedagoog M.J. Langeveld verschenen lijvige rapporten over de "verwildering der jeugd". Sociologen als W. Banning en P.J. Bouman publiceerden, in navolging van Karl Mannheim, cultuur-kritische beschouwingen over de massamens en de gevaren die hem in de nieuwe tijd bedreigden. En J. Haveman en J.A.A. van Doorn discussieerden over de vraag of de "proletarische achterhoede" dezelfde nieuwe tijd wel zou kunnen bijhouden. Maar de jeugdzorg had de bezorgdheid al eerder omgesmeed tot duurzame erkenning van de eigen professionaliteit; het Ministerie van Maatschappelijk Werk had in 1952 de gezinslevenbevorderende taak van de organisatie Volksherstel duurzaam overgenomen; en hetzelfde Ministerie had de onmaatschappelijkheidsbestrijding op wetenschappelijke koers gelegd met experimentele gezinsoorden, waar men gezinnen "in een gedo-seerde afzondering" kon observeren, "zonder de centrifugale krachten die in de vrije maatschappij werken". (14)

Zoals gezegd thematiseerde Van Heek de arbeidersklasse als een talentenreserve welke mede omwille van de nationale welvaart moest worden ontgonnen. Hiermee kwamen groepswelvaart en nationale welvaart in elkaars verlengde te liggen en kon de arbeidersklasse - het katholieke deel inbegrepen - in een weliswaar emancipatorisch maar voor de middenklasse niet-bedreigend licht verschijnen: de gestage economische groei beloofde iedereen meer welstand en fungeerde als substituut voor herverdeling. Het streven naar "gelijke kansen", voor arbeiderskinderen, maar later ook voor meisjes en voor kinderen uit culturele minderheden, is sinds de jaren zestig niet meer van de agenda van het onderwijsbeleid verdwenen.

De jaren zeventig en zelfs nog tachtig lieten een verdere institutionalisering en routinisering zien van plannings-, sturings- en bewakingsfuncties binnen de verzorgingsstaat: elk ministerie had zijn eigen afdeling of instituut voor beleidsplanning en iedere zichzelf respecterende gemeente haar bureau voor statistiek en onderzoek. En een sector of verzorgingsarrangement als het onderwijs kreeg, in een Droste-effect, zijn eigen zg. onderwijsverzorgingsstructuur: vier landelijke Pedagogische Studiecentra, tientallen regionale en plaatselijke Onderwijsbegeleidingsdiensten, een landelijke Stichting voor de Leerplanontwikkeling, een Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling en een Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs, welke laatste alleen al zo'n 20 miljoen gulden per jaar aan "onderwijsresearch" mocht besteden.

De belangrijkste en ogenschijnlijk laatste groeispurt van de verzorgingsstaat was echter de opkomst, erkenning, regulering en subsidiëring van beroepen in de sfeer van welzijn en geestelijke gezondheidszorg: welzijnswerkers, psychotherapeuten, orthopedagogen, agogen, leerlingbegeleiders en anderen. Je zou kunnen zeggen dat in de loop van ruim twee eeuwen op achtereenvolgens het politieke, het economische, het sociale en tenslotte het psychische domein van de samenleving maakbaarheidsvoorstellingen zijn geprojecteerd, en dat deze ontwikkeling werd voltooid met de *therapeutic state*. Het waren vooral psychologen, orthopedagogen, psychotherapeuten, welzijnswerkers en andragogen die zich hiermee beroepshalve en dus groepsgewijs identificeerden. Sociologen en politicologen deden dat ook wel, maar meestal individueel. Professioneel waren zij in te veel uiteenlopende en bovendien in toenemende mate secundaire, wat meer gedistantieerde rollen betrokken bij de verzorgingsstaat en bij het gouvernementeel-technologisch complex: als 'beleidsmedewerkers', adviseurs, heel vaak als onderzoekers. Maar ook en als vanouds: als critici van de tijdgeest. Mede door de academisering van steeds nieuwe met de verzorgingsstaat in ruime zin verbonden beroepen - behalve andragogen en orthopedagogen bijvoorbeeld ook onderwijskundigen, ziekenhuiswetenschappers, vrije-tijdswetenschappers, bestuurskundigen, sociale-zekerheidsdeskundigen - werden sociologen teruggeworpen op hun sceptisch-commentariërende functie. Naarmate de verzorgingsstaat steeds meer andere academische beroepen aan zich committeerde, hadden sociologen net als journalisten de neiging zich er enigszins van te distantieren.

### **Maakbaarheid als professionalisme**

De "hyperbool van expansie" (15) van de verzorgingsstaat kwam zoals bekend in de jaren tachtig tot een einde, en de maakbaarheidsgedachte raakte in diskrediet - althans in de openbare discussie. Daarover zo dadelijk. Ik wil bij wijze van terugblik een grondpatroon aanwijzen in het optreden van de ingenieurs, economen, artsen, sociaal werkers, woningopzichteressen, sociografen, criminologen en vele, vele andere beroepsbeoefenaren die in de afgelopen twee eeuwen maakbaarheidsgedachten hebben gedragen en uitgedragen. Steeds opnieuw hebben zij met hun ontluikende expertise ingespeeld op een specifieke structuur van onzekerheid in het *jeweilige* tijdsgewricht, of nauwkeuriger: bij de heersende politieke en economische elites. (16) En steeds opnieuw beriepen zij zich impliciet of expliciet op een belofte van maakbaarheid van de samenleving.

Technische beroepsgroepen specialiseerden zich in de problemen van het industrialiserings- of moderniseringsproces zelf: mechanisering, ruimtelijke ontsluiting, communicatie, lange-termijnplanning, marketing, particuliere en openbare financiën. Verzorgende beroepsgroepen specialiseerden zich in de nevenproblemen daarvan, die voortvloeiden uit het proces van proletarisering: huisvesting, disciplineren, openbare hygiëne, scholing, moralisering, drankbestrijding. Beherende beroepsgroepen (juristen, accountants, sociale-zekerheidsdeskundigen) specialiseerden zich in de bestuurlijke en integratieproblemen die voortvloeiden uit schaalvergroting op alle terreinen. Steeds opnieuw gaf een nieuw of als nieuw ervaren probleem een bepaalde beroepsgroep gelegenheid een eigen *niche* te bezetten in de

maatschappelijke arbeidsdeling.

Soms lukte dit doordat de betreffende beroepsgroep tijdig een voor het probleem adequaat kennisbestand kon mobiliseren. Soms doordat ze van het politieke regime althans een maatschappelijk monopolie op het beheer van het probleem wist los te krijgen. (Het motief van het regime was: depolitisering.) En vaak door een combinatie van beide strategieën. Niet zelden waren ter verkrijging van het maatschappelijk mandaat of monopolie ingewikkelde, hechte of juist wisselende coalities nodig met politieke elites en met oudere, al gevestigde beroepsgroepen. Naarmate meer beroepsgroepen zich hadden geprofessionaliseerd en verbonden met de verzorgingsstaat, werd het voor nieuwe beroepen moeilijker om zich in te vechten.

In een vroeger stadium kreeg soms een beroepsgroep haar machtskansen min of meer in de schoot geworpen. Zo voorzag het onder leiding van F. Wibaut geschreven SDAP-rapport *Het socialisatievraagstuk* (1919) een geleidelijke maar doelbewuste “vermaatschappelijking der voortbrenging”. Het impliceerde echter ook, veel minder doelbewust, een leidende rol daarin voor *professionals*. Piet de Rooy schrijft:

*“Achteraf valt te constateren dat dit rapport aan het begin stond van een lange ontwikkeling van nadenken over een ‘maakbare samenleving’. In die zin was het pioniersarbeid, en daardoor vertoonde het ook enige kenmerkende feilen. (...) De socialisatie (werd) uitdrukkelijk afhankelijk gemaakt van experts, technici en ingenieurs (vandaar ook de aanduiding ‘ingenieurs-socialisme’ voor deze manier van denken). De klassieke opvatting dat de arbeiders hun eigen arbeid moesten kunnen beheren verdween enigszins naar de achtergrond (...). Evenmin stond men erbij stil dat het socialisme toch altijd gestreefd had naar een nieuwe maatschappelijke orde die door de arbeidersklasse werd bepaald; volgens dit rapport zou een andere sociale laag van nieuwe, goed opgeleide professionals een centrale rol gaan vervullen.” (17)*

Ook nu komt zoiets nog wel voor. De “crisis van de verzorgingsstaat” in de jaren tachtig en negentig heeft nieuwe ontplooiingsmogelijkheden geschapen voor bestuurskundigen, managers en organisatie-adviseurs. De jongste *professionals* hebben deze met beide handen aangegrepen, deels ten koste van de op-een-na-jongsten in de stoelendans: de welzijnswerkers, agogen en andere werkers in de “zachte sector”.

### Nieuwste vrijgestelden

De expansie van de verzorgingsstaat is zoals bekend tot staan gebracht door een combinatie van factoren: haperende economische groei; mondiale arbeidsdeling die in het Westen *jobless growth* veroorzaakt, een smaller economisch draagvlak van premiebetalers en een groeiend beroep op werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen; veroudering van de bevolking welke leidt tot hogere uitgaven voor ouderdomsuitkeringen en -voorzieningen; financieringstekorten die mede daardoor oplopen; systeemfouten zoals de armoedeval en de ingebouwde verlei-

ding tot calculerend gedrag aan het adres van uitkeringsgerechtigden, belastingbetalers, werkgevers en ambtenaren; machtswinsten van werkgevers ten opzichte van werknemers en nationale overheden, en van werkgevers en werknemers samen ten opzichte van niet-werkenden, welke machtswinsten het politieke draagvlak verkleinen.

Deze factoren en hun interacties hebben geleid tot feitelijke ingrepen in de verzorgingsstaat, vooral de afgelopen jaren. De ideologische basis daarvoor was al eerder gelegd. Er was altijd een onderstroom van rancune tegen het collectieve en niet-moralistische karakter van de sociale zekerheid. Zorg en bijstand werden gaarne gegeven zolang ze gunsten waren en van de ontvangers dankbaarheid kon worden verlangd. Toen de ontvangers er recht op kregen was het plezier van de gevers vergald. En de "crisis" van de verzorgingsstaat bood conservatieven een welkome gelegenheid om deze gal te spuwen.

Al in de jaren zeventig was door de politicoloog Hans Daalder en de socioloog-journalist Herman Vuijsje een meer specifieke kritiek geformuleerd op docenten in het hoger onderwijs, op hun studenten, op welzijnswerkers, op psychotherapeuten en andere "nieuwe vrijgestelden". (18) De kritiek kwam zoals Vuijsje zelf zei, "uit linkse hoek". Ze was analytisch gezien juist, maar historisch-sociologische gezien kortzichtig en onrechtvaardig. De nieuwe vrijgestelden deden immers wat anderen voor hen ook hadden gedaan: ze speelden in op actuele preoccupaties van de samenleving en de overheid - in dit geval de zorg om het welzijn van de burger - door zich erin te specialiseren. En ze deden wat weer anderen na hen zouden doen.

Want niet alleen werken in het gouvernementeel-technologisch complex economen, planologen, toetsontwikkelaars, beleidsonderzoekers, vele andere gevestigde experts en zelfs nieuwe zoals milieukundigen, gewoon door aan de sturing en planning van de Nederlandse samenleving. Maar ook werpen bestuurskundigen, managers en organisatie-adviseurs zich op als daadkrachtige experts in de actuele problemen van de overheid: kostenbeheersing, afslanking, ombuiging, kanteling, flexibilisering, deregulering, privatisering, besturen op afstand, het bij elkaar brengen van *public-private partnerships* en het sluiten van convenanten. (Het beleid van "sociale vernieuwing" van het derde kabinet-Lubbers was, behalve een retorisch compromis tussen PvdA en CDA, ook een merkwaardige kruising tussen het oudere welzijnsvocabulaire en dit nieuwe bestuurskundige vocabulaire.) Bestuurskundigen zijn, al willen ze het zelf niet weten, de nieuwste vrijgestelden van de nogsteeds-verzorgingsstaat.

Je kunt je afvragen of deze marktgerichte veranderkundigen nog een conceptie van maakbaarheid vertegenwoordigen. Ik denk van wel. De "tirannie van het economisch correcte denken" (19) stoelt immers op een economisch gezien neoklassiek en politiek gezien neoliberal gedachtengoed dat evenzeer een maatschappijvisie vertegenwoordigt - en een uitgesproken visie van de manier waarop die maatschappij moet worden gerealiseerd: decentraal en via de markt in plaats van de staat - als de centralistische gedachten van sociaal-democraten en de neocorporatistische voorstellingen van katholieken dat deden. De hegemonie van het neoliberale marktdenken in onze tijd maakt het niet minder ideologisch geladen.

## Rechtsisme

Als concepties van maakbaarheid en stuurbaarheid op tal van plaatsen in de samenleving, bij de overheid en zelfs in het bedrijfsleven zo werkzaam blijven - waarom is in de publieke discussie de maakbaarheidsgedachte dan zo in diskrediet geraakt?

Aan de ene kant zijn er min of meer objectieve ontwikkelingen. Het stagneren van de economische groei heeft belangentegenstellingen tussen werkgevers, werknemers en niet-werkenden aangescherpt: tegenstellingen die decennia lang onder een op substitutie van economische groei voor herverdeling gebaseerde consensus verborgen waren gebleven. (Zo gezien is niet de gedachte van maakbaarheid maar de overeenstemming over de gewenste inrichting van de samenleving verdwenen.) Internationalisering of mondialisering van de economische bedrijvigheid heeft zoals gezegd de positie van werkgevers versterkt, ook ten opzichte van de overheid, en daardoor het besef van nationale heteronomie nog eens ingeprent. Iets dergelijks geldt voor de mondiale migratiestromen en milieuproblemen.

Aan de andere kant zijn er grote ideologische veranderingen. Het neoliberale, marktgerichte of ontvlechtigingsdenken is sterk bevorderd door de ineenstorting van het "werkelijk bestaande socialisme". Wij leven, zoals Abram de Swaan constateerde, in het tijdperk van triomfaal kapitalisme. Voor degenen die erin geloven fungeert het denkbeeld van de maakbare samenleving als stropop, als negatieve referentie, als politiek bruikbare contramythe. De retorische *demise* van de maakbare samenleving, van de sociaal-democraten en van de sociale wetenschappers die geacht worden erin te geloven, heeft alles te maken met het retorische succes van de vrije-markt of vechtsamenleving, en dus met de figuratie van beroepsgroepen, sociale klassen en politieke partijen die zich daarmee identificeren. 'Maakbaarheid' fungeert als negatieve polemische constructie: het linksisme in het vorige tijdsgewricht wordt aan de kaak gesteld om het rechtsisme in het huidige zowel te propageren als te maskeren.

## Een mondiale sociale kwestie

Maar terwijl de legitimiteit van maakbaarheidsgedachten in onze tijd op een dieptepunt verkeert, althans binnen nationale, westerse samenlevingen, dringt de noodzaak tot het bijsturen, transformeren en zelfs omwentelen van de gang van de mensheidsgeschiedenis zich op wereldschaal op. Grondstoffen raken uitgeput. Mondiale arbeidsdeling veroorzaakt samen met wereldwijde migratiestromen armoede, ook binnen rijke landen in de vorm van grotendeels allochtone onderklassen. Het milieu 'slaat terug', via arme naar rijke landen: er dreigen een watertekort, een broeikaseffect en nog andere ecologische rampen. Bijna iedereen die een krant leest kan deze problemen opsommen en weet dat ze eigenlijk - hopelijk - alleen op te lossen zijn door middel van wereldwijde planning, sturing of ten minste coördinatie. Juist omdat het dilemma van de maakbaarheid zich in onze tijd op mondiale schaal aandient, behoren 'klassieke' sociologen (of ruimer: sociale wetenschappers) tot de beste diagnostici van deze mondiale sociale kwestie, en tot de interessantste bedenkers van oplossingen: mogelijkheden tot "transnationaal beleid"; de *ins and outs* van een basisinkomen; de werking van "coöperatiekringen". (20)

Van sociaal-democraten kan dit moeilijker worden gezegd. Tegenover de mondiale sociale kwestie lijkt hun traditionele internationalisme, eigenlijk hun hele beweging bevangen door een paradoxale verlamming. Het was misschien dom van sociaal-democraten om maakbaarheidsidealen te koesteren; het was zeker dom om ze los te laten.

#### Noten

- 1 Ik dank Jan Willem Duyvendak voor het gebruik van zijn paper 'Patronen in paternalistische politiek: over de verhouding tussen maakbaarheid en zelfontplooiing in de na-oorlogse sociale wetenschappen' (Paper *Politologenetmaal* 1995), voor enkele inspirerende gesprekken en voor zijn geduld.
- 2 Fred L. Polak, *De toekomst is verleden tijd, Cultuur-futuristische verkenningen*. De Haan, Hilversum 1968, pp. 28-180 ('Toekomstbeelden uit de westerse cultuurgeschiedenis') en Krishan Kumar, *Utopia and anti-utopia in modern times*. Basil Blackwell, London 1987, pp. 2-32, ('Utopianism ancient and modern'). In een mondelinge discussie wees Jan Breman erop dat overzeese gebiedsdelen vaak als proefterrein hebben gefungeerd en dat het kolonialisme zo het maakbaarheidsdenken in westerse landen heeft bevorderd.
- 3 J. Goudsblom, *De nieuwe volwassenen*. Querido, Amsterdam 1959; Abram de Swaan, *Uitgaansbeperking en uitgaansangst*. Meulenhoff/De Gids, Amsterdam 1979; Paul Kapteyn, *Macht, taboe en moraal*. Arbeiderspers, Amsterdam 1980; Cas Wouters, *Van minnen en sterven*. Bert Bakker, Amsterdam 1992 (Wouters formuleerde zijn zg. informaliseringstheorie in de jaren zeventig); J.A.A. van Doorn & C.J. Lammers, *Moderne sociologie*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1976 (dertiende, geheel herziene druk) [1959]; J.A.A. van Doorn, *Met man en macht, Sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie*. Boom, Meppel 1973. Van De Swaan zijn uit de jaren rond 1970 enkele foto's bekend in romantisch-anarchistische uitmonstering en geschriften met een opruiende strekking. Hijzelf introduceerde later de term 'linksisme', in een ten opzichte van het Amerikaanse 'leftism' wat verschoven en jegens het jong-linkse establishment in Nederland kritische betekenis.
- 4 Vgl. Marja Gastelaars, *Een geregeld leven, Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. SUA, Amsterdam 1985 en E. Jonker, *De sociologische verleiding, Sociologie, sociaal-democratie en welvaartsstaat*. Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen 1988. Carla van El bereidt een dissertatie voor over recente ontwikkelingen in de Nederlandse sociologie.
- 5 Een observatie van K. Posthumus (*Onderwijs: heilsverwachting, spraakverwarring, beleid*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1970, p. 16). Vgl. H.J.A. Hofland, *Tegels lichten*. Vijfde, gewijzigde druk, Bert Bakker, Amsterdam 1985 en James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw, Nederland in de jaren zestig*. Boom, Amsterdam 1995. Luud Schimmelpennink geloofde overigens wel in zijn witkarren voor Amsterdam. Een kleine dertig jaar na dato schieten overal in Nederland witkar-achtige arrangementen uit de grond, zij het op commerciële basis of onder auspiciën van de oerburgerlijke ANWB.
- 6 F. van Heek e.a., *Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*. Boom, Meppel 1968. Vgl. Hans Harbers, *Sociale wetenschappen en hun speelruimte*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1986, hoofdstuk v.
- 7 Claude-Henri de Saint-Simon, motto voor een Nieuwe Encyclopedie (1810), geciteerd door Kumar, a.w., p. 27. Vgl. over Saint-Simon meer precies: Johan Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie*. Amsterdam: Prometheus, 1991, pp. 175-203.
- 8 Lemma 'Sociology' in: A. & J. Kuper (eds.), *The social science encyclopedia*. Routledge, London/New York 1985, pp. 799-811, cit. p. 809.
- 9 Annet Mooij, *Geslachtziekten en besmettingsangst, Een historisch-sociologische studie 1850-1990*. Boom, Amsterdam/Meppel 1993, hoofdstuk 2.
- 10 Anoniem ingenieur rond 1920 resp. C. Disco, beiden gecit. door Jonker, a.w., p. 84.
- 11 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*. Derde druk, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1958 [1925], p. 201-203.
- 12 Gastelaars, a.w., p. 82 resp. 83.
- 13 Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid, Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Boom, Meppel 1984, hoofdstuk viii; Adrienne Dercksen & Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Boom, Meppel/Amsterdam 1987.

- 14 Rapport onmaatschappelijke gezinnen, 1951, gecit. door Dercksen & Verplanke, a.w., p. 107. De gezinsoorden waren opvolgers van rijksevacuatiekampen voor oorlogsslachtoffers.
- 15 Abram de Swaan, *In Care of the State*. Polity Press, Cambridge 1988, p. 223 e.v.
- 16 Een grondgedachte uit de sociologie van professies (beroepen met een grote autonomie en een maatschappelijk mandaat): de autonomie die een beroepsgroep binnen een samenleving kan verwerven is niet zozeer afhankelijk van de complexiteit of techniciteit van de door haar beheerde kennis, alswel van de existentiële onzekerheid of de maatschappelijke spanning van het probleem waarin ze intervenueert. Ook toen de geneeskunde nog weinig vermocht hadden artsen al een hoge status, doordat zij net als geestelijken bemiddelen in intieme en (of) omstreden kwesties (Terence J. Johnson, *Professions and power*. Macmillan, London 1972, pp. 41-45 en passim). In het huidige verband: de maatschappelijke behoefte aan maakbaarheid gaat vooraf aan de belofte ervan en verklaart waarom die wordt geloofd.
- 17 'Begeerten en idealen' in: Piet de Rooy e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*. SUN, Nijmegen 1995, pp. 8-91, cit. p. 37.
- 18 H. Daalder, *Politici en politisering in Nederland*. Van Gorcum, Assen 1974 en H. Vuijsje, *De nieuwe vrijgestelden, De opkomst van het spijkerpakkenproletariaat*. Anthos, Baarn 1977 (binnen een jaar verschenen vier drukken).
- 19 Ibrahim Warde, 'La tyrannie de l' "économiquement correct"', *Le Monde Diplomatique*, mei 1995, pp. 20-21, naar Alice Amsden.
- 20 Abram de Swaan (red.), *Social policy beyond borders. The social question in transnational perspective*. Amsterdam UP, Amsterdam 1994; J.-J. Heij, E.J. van Kempen, T. Kwakkelstein, A.I. Stigter & R. van der Veen, *Basisinkomen in drievoud*. Het Spinhuis, Amsterdam 1993; C. Offe & R.G. Heinze, *Beyond employment. Time, work and the informal economy*. Polity Press, Cambridge 1992.